

Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (YDAAP/UTARP):

Kenan Tepe'de On Yıllık Araştırmalara Kısaca Bir Bakış

Bradley J. Parker*

Giriş

Kenan Tepe'deki arkeolojik araştırmalar, Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (UTARP) üyeleri tarafından 2000'den 2008'e kadar sürdürülmüştür.¹ UTARP üyeleri, altısı kazı sezonu (2000, 2001, 2002, 2004, 2005 ve 2007) üçü de malzeme çalışma sezonu (2003, 2006 ve 2008) olmak üzere bu dokuz sezon boyunca Kenan Tepe'nin yerleşme tarihini çeşitli yönlerden etraflıca incelemiştir. 2007 sezonu yerleşmedeki son kazı sezonumuz olmuştur. Arazi çalışması tamamlanmış ve araştırmaların ana raporları ya yayımlanmış ya da tamamlanmak üzere olup, Yukarı Dicle Arkeoloji Projesi (UTARP) üyeleri halen kazının son yayınları üzerinde çalışmaktadırlar.

Kenan Tepe Arkeolojik Yerleşmesi

Kenan Tepe, Diyarbakır ilinde, Ilisu barajı bölgesinde, Dicle Nehri'nin kuzey kıyısında ve Dicle-Batman çatının 15 kilometre batısında yer alır (şekil 1). Yerleşme doğal bir teras üzerinde konumlanmıştır. Kenan Tepe aşağı şehrinin doğu kısmında birkaç açmada erişilen ana toprak, Dicle Nehri'nin bugünkü seviyesinin 23.7 metre üzerindedir (şekil 2). Ana höyüğün zirvesi nehirden 56.3 metre, Kenan Tepe aşağı şehrinin doğu ucundaki (F alanı) yer seviyesinden ise 32.6 metre yüksektir (şekil 3). Kenan Tepe aşağı şehrinin bir kısmı Dicle Nehri tarafından aşındırılmış olduğundan, yerleşmenin toplam boyutunu belirlemek mümkün değildir. Ancak görünür höyükleşme güneydoğudan kuzeybatıya 225 metre, güneybatıdan kuzeydoğuya ise 350 metre boyunca uzanmaktadır. Yerleşmenin şimdiki höyükleşmiş alanı toplam yaklaşık 4.5 hektardır. Kenan Tepe'nin ana höyüğünün zirvesinde bulunan ana datumumuz 37 49 50.11634 K

* Dr. Bradley J. Parker (Doçent, UTARP Proje Direktörü), University of Utah, Department of History, Carolyn Tanner Irish Humanities Building, 215 S. Central Campus Dr. Rm. 310, Salt Lake City, UT 84112, USA.

¹ T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bu araştırmayı yürütme izni verdikleri için teşekkür ederim.

ve 40 48 47.59917 D'da yer alır ve Dünya Jeodezik Datumu'nun 603.724 metre üzerindedir.

UTARP üyeleri 2001, 2002, ve 2003 saha sezonlarında Leica totalstation yardımıyla yerleşmenin (burada şekil 3'te gösterilen) yüksek çözünürlükte topografik bir haritasını çıkarmıştır.

Kenan Tepe'deki araştırmaların ilk evresinde (2000-2003) amaç, yerleşmenin kronolojisini tanımlamak, Kenan Tepe'nin yerleşildiği her bir dönem için yerleşimin doğasını ve konumsal odağını tam olarak belirlemek, ve her saha sezonundan sonra verilerimizi ön raporlarla hızlı bir şekilde yayımlamaktı (referanslar için bkz. aşağıdaki kaynakça). Bu amaca açıkça ulaşılmıştır. Projenin ikinci evresi (2004-2007), bu önemli yerleşmede ele alabileceğimiz belirli araştırma sorularına yönelik olmuştur. Her saha sezonundan sonra kazılarımızın ön raporları çıkmıştır. Bu yayınlara ek olarak, UTARP projesinin özetleri, raporları, harita ve fotoğraflar www.utarp.org adresindeki web sitemizde bulunmaktadır. Geçtiğimiz on yıl boyunca UTARP üyeleri dijital arkeolojik veri kayıt sistemimizi de rafine etmeye devam etmiştir. Veritabanımız, kazı defterlerinde kayıtlı bütün bilgileri, bütün açma planlarını ve 10,000'in üzerinde dijital fotoğrafı içermektedir.

Son on yıldaki araştırmalar yerleşmenin kronolojisinin göreceli olarak tam bir görüntüsünü biraraya getirmemize olanak vermiştir. Bu araştırmalar, beş geniş zaman dilimi boyunca kesintili yerleşim fasılları tanımlamıştır (Parker ve Foster 2009). Kenan Tepe'de ortaya çıkarılan en eski kalıntılar Ubeyd kültürüne aittir, ve karbon tarihleme ile yaklaşık M.Ö.4650'ye tarihlenmiştir (şekil 4). Ubeyd dönemi yerleşimi höyüğün doğu ve güney etekleriyle sınırlıdır. 2005 saha sezonu sırasında D8 açmasında üst üste iki Ubeyd depo yapısı ortaya çıkarılmıştır (şekil 5 ve 6 [Parker vd. 2008, 2009; Parker ve Foster 2009]). 2007 yazında bu depo yapılarıyla ilişkili konutsal bir yapının kazısı yapılmıştır.

Kenan Tepe'nin aşağı şehrinin en doğusundaki alanda ve höyük yakınındaki birkaç sondajda Geç Kalkolitik döneme tarihlenen bol miktarda kalıntı ortaya çıkarılmıştır (Creekmore 2007; Parker vd. 2003, 2008, 2009). Geç Kalkolitik kontekstlerin Karbon 14 analizi, geç GK 3 ya da erken GK 4 döneminde (yaklaşık M.Ö. 3600-3500 arası) ve GK 5 döneminde (yaklaşık M.Ö. 3100) tarihler vermiştir (Rothman 2001; Parker ve Foster. 2009). Geç Kalkolitik döneme tarihlenen kalıntılar arasında, F19, F21, ve F22 açmalarında ortaya çıkardığımız büyük konutsal

yapı öne çıkmaktadır. Yapı çökmüş, taban üzerine olasılıkla bir üst kata ait yıkıntılar dökülmüştür. Höyükteki tahkim/istinat duvarından alınan dört karbon tarihi, yerleşimin Geç Kalkolitik'ten Erken Tunç Çağı'na geçiş boyunca (M.Ö. yaklaşık 3000) devam ettiğini gösterir. Kenan Tepe'nin çeşitli alanlarından gelen çanak-çömleğin analizi ve iki karbon tarihleme, yerleşmede iskanın muhtemelen en azından Erken Tunç Çağı'nın ilk yarısı boyunca sürdüğünü göstermektedir.

Höyüğün doğu, batı, ve kuzey yamaçlarında Orta Tunç Çağı kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Karbon 14 analizi bu kalıntıları yaklaşık M.Ö. 1800'e yerleştirmiştir (Parker vd. 2003; Parker ve Foster 2009). Kenan Tepe'de şimdiye kadar *in situ* Geç Demir Çağı kalıntısı bulunmamıştır. Kenan Tepe'de Erken Demir Çağı boyunca ise, bulunan Erken Demir Çağı Yivli Malları yoluyla yaklaşık M.Ö. 1050 ile 900 arasına tarihlenen küçük bir yerleşme yer almıştır.

Aşağıdaki raporda Kenan Tepe'de bulunan dönemlere yönelik araştırmanın teorik odağının genel hatlarını verilecek ve yerleşmede ortaya çıkarılan malzemeler kısaca tasvir edilecektir. Bu verilerin daha ayrıntılı tasvirleri için lütfen daha önceki yayınlarımıza, özellikle Parker vd. 2003, 2006, 2008, 2009; Parker ve Foster 2009; Creekmore 2007, ve Hopwood 2008'a bakınız.

Kenan Tepe'de Ubeyd Dönemi

Kenan Tepe'deki Ubeyd Araştırmalarının Teorik Odağı: Ön Asya prehistoryacılarının karşı karşıya kaldığı en büyük sorunlardan birisi, materyal kültür motiflerinin yayılım ve dağılımlarının açıklanmasıdır. Erken ve orta Kalkolitik dönemin yaklaşık M.Ö. 6000 ile 4000 arasındaki birkaç evresi boyunca, ilk önce Hassuna "kültürü", daha sonra Halaf, ve son olarak ta Ubeyd "kültürleri," Mezopotamya anayurdundan eski Ön Asya'nın geniş bölümlerini içine alarak yayılmıştır. Ubeyd "kültürü" yalnızca güney Irak'tan, Basra körfezinden Suriye ve güneydoğu Anadolu'ya uzanan öncelsiz bir alana yayılmış olmasıyla değil, aynı zamanda tarımın ortaya çıktığı dönemi devletlerin olduğu çağa bağlayan 'gelişme köprüsü' olarak anılmasıyla da özellikle ilgi çeker (Hendickson ve Thuesen 1989). Bilimcilerin "Ubeyd olgusunu" açıklamak için, göç, kolonileştirme ve kültürel temas (Hole 2000:22; Thuesen 2000:76), teknolojik aktarım (Nissen 1989), ve kültürleşme (Breniquet 1996) teorileri dahil olmak üzere çeşitli varsayımlar ileri

sürmüş olmalarına rağmen, konunun kalbindeki esas soru, yani Ubeyd materyal kültürünün çarpıcı yayılımı hangi süreçlerle açıklanabilir sorusu, henüz yeterli şekilde açıklanamamıştır. Kenan Tepe'deki kazılar yalnızca güneydoğu Anadolu'da Ubeyd döneminin karakteristik kültürel özelliklerinin ana hatlarını ortaya çıkarmakla kalmayıp, hem bu yerleşmeyi Mezopotamya'daki diğer Ubeyd yerleşmeleriyle bağlantılayan benzerlikleri, hem de Dicle bölgesinde bu dönemde yerli bir kültürel gelişimi tartıştıran farklılıkları da öne çıkarmaktadır.

Kenan Tepe'den Ubeyd Verilerinin Kısa Özeti: Veriler Kenan Tepe'deki Ubeyd dönemi yerleşiminin dört evreli olduğunu ortaya koymaktadır. En erken evre iki 6 metreye 10 metre iki açmanın (D5 ve D8 açmaları) en alt tabakalarında ortaya çıkarılan ocak ve diğer kültürel birikinti ile temsil edilmektedir (şekil 3). Bu veriler, Kenan Tepe'deki Ubeyd yerleşiminin en erken evresinde mimarinin ya yerleşmenin çok küçük bir bölümüyle sınırlı olduğuna, ya da yerleşimin bu ilk evrede kamp yerleşmelerinden ve/veya yarı-kalıcı yapılardan oluştuğuna işaret etmektedir. Kazıların Kenan Tepe'yi eşsiz yapan taraflarından biri, faunal kalıntıların analizinden çıkan verilerdir. Ubeyd materyal kültürünün belli özellikleri (çanak-çömlek ve mimari) göreceli olarak iyi araştırılmış olmasına rağmen, zooarkeolojik araştırmalara pek az odaklanılmıştır. Bu durumun başlıca nedenleri, Ubeyd yerleşmelerinde yapılan kazıların sınırlı sayıda olması (Huot 1989; Jasim 1985, 1989; Roaf 1982; 1989) ile, güney ve orta Irak'taki Abada, Eridu, 'Oueili, Madhhur, Ur, ve al-'Ubaid gibi pek çok Ubeyd yerleşmesinin kazılarının yapıldığı zamanlarda henüz faunal kalıntıların sistematik olarak toplanması ve analiz edilmesinin standart hale gelmemiş olmasıdır. Sonuç olarak, Ubeyd faunal malzemeleriyle ilgili pek az sayıda ön rapor ya da sonuç raporu yayımlanmıştır (Beech ve Husaini 2005; Gourichon ve Helmer 2003; Zeder 1995).²

Kenan Tepe'nin Ubeyd döneminin en erken evresine ait faunal kalıntıların ön analizi, yerleşmenin erken sakinlerinin evcil olduğu kadar yabani hayvan türlerini de içeren karışık bir geçim ekonomisi uyguladıkları varsayımını desteklemektedir (Parker vd. 2008). Aynı kontekstlerden gelen bitkisel kalıntıların (Connecticut Üniversitesi'nde yapılan) analizinin ve (halen Utah Üniversitesi tarafından işlemde geçirilmekte olan) mikroarkeolojik örneklerin

² Kenan Tepe'den gelen faunal malzemelerin küçük bir kısmının bir ön değerlendirmesi Parker vd. 2008'de yayımlanmıştır.

analizinin destekleyici veriler sağlaması beklenmektedir.³ Bu verileri Kenan Tepe'deki Ubeyd yerleşiminin kalıcı konutsal yapıların standart haline geldiği daha geç iki evresi ile karşılaştırarak, yerleşik öncesi ya da yarı yerleşik iskandan kalıcı yerleşime geçişi belgelemeyi, ve bunun yerel ekonomiye (geçim, üretim ve takas) getirdiği değişimleri değerlendirebilmeyi umuyoruz.

İkinci evremiz, dış mekan iş yüzeyleri ve iki evreli etkileyici depo tesisiyle ilişkili, büyük, son derece iyi korunmuş bir Ubeyd evi ile belgelenmiştir (şekil 4). İki 7 metreye 10 metre kazı birimi (D4 ve D6 açmaları [şekil 3]) içinde kalan konutsal yapı, yaklaşık 7.5 metreye 3 metre ölçülerinde büyük bir merkezi oda ile, bunu çevreleyen bir dizi daha küçük yan oda ve depo odalarından oluşmaktadır. Bu yapı eski çağlarda feci bir yangınla yok olmuştur. Yapıyı yok eden yangın aynı zamanda iyi korunmuş olmasından da sorumludur. Merkezi oda, sarı ve yeşile dönecek kadar pişmiş kerpiçlerle karışık çok miktarda kül, ve çatının üstünde sepetlerde bulunmuş olması gereken kömürleşmiş tahıl öbekleri ile karakterize olan çok büyük bir çöküntü tabakasıyla doluydu. Çöküntü, bu evin yanmış duvarlarını neredeyse 1.5 metre yüksekliğe – iki oda arasındaki bir pencere ya da dar bir geçiş parçasının korunmasına yetecek kadar yüksek-korumuştur. Çöküntü, hem evin inşa metodu, hem de çöküşün sırasını oldukça kesin biçimde kurgulamamızı sağlayacak olan pişmiş mimari parçaları ile yanmış kamış tabakaları içerir. Çatıdaki grubun parçası olsa gereken pişmemiş kil kaplar (küvet ve tekneler) da yangın tarafından korunmuştur. Çöküntü kaldırıldığında baltalar, ağırşaklar, kemik çuvaldızlar, tıkaçlar, mühür baskıları, tüm çömlükler, minyatür kaplar, takılar ve ocak çubukları içeren çok büyük bir buluntu grubuna indik.⁴ Bu yapının tabanından alınan mikroarkeolojik örnekler halen Utah üniversitesinde işlem görmektedir.

Yanmış Ubeyd evine bitişik olarak, depo yapısı olarak yorumladığımız iki evreli hücre planlı mimari vardı. D5 açmasının güney kısmında ve D8 açmasının kuzey kısmında kalan en erken alt-evre (şekil 3), genişlikleri ortalama yaklaşık 1 ila 1.5 metre arasında değişen kare ya da dikdörtgen planlı bir dizi odadan oluşmaktaydı (Parker vd. 2008). Bu mimariyle ilişkili iyi korunmuş, *in situ* olarak çeşitli evsel çökelti içeren bir dış mekan iş yüzeyi vardı (şekil 6. Ayrıca bkz.

³ D8 açmasının en alt seviyelerinden alınan mikroarkeolojik örnekler, balık kemikleri ile 3 adet (tahminen balık, ama yılan ya da kertenkele olması da mümkün) pul da vermiştir.

⁴ Kazı kayıtları bu yapının içinde ve çevresinde 'küçük buluntular' için 109 sayı kullanıldığını göstermektedir.

Parker vd. 2006; Parker ve Dodd 2005). Bu depo yapısı daha sonra tekrar inşa edilerek büyütülmüştür. Bu mimari, kabaca kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda uzanan iki grup kerpiç duvardan oluşmaktaydı (şekil 7). Bu duvarlar kabaca dik açıyla kesişerek, genişlikleri 1 ila 1.5 metre arasında değişen bir dizi küçük kare ya da dikdörtgen oda ya da hücreyi oluşturmaktaydılar. Bu duvarlar, D8 açmasının kuzey yarısında bu şekilde beş hücre oluşturmaktaydı. Açmanın güney yarısındaki benzer bir grup hücreden ayrı, kuzeyden güneye 2 metre, doğudan batıya 3.5 metre boyutunda toprak bir yüzeyle komşu açmaya (D10) doğru uzanmaktaydı. Bu yüzeyin her iki yanındaki hücrelerde, en azından ikisinde tahıl pseudomorphları, birinde seramik, bir diğerinde bir gömü dahil olmak üzere farklı *in situ* kalıntı grupları bulunmaktaydı.⁵

Hücre plan bir depo binası da içeren diğer bir Ubeyd konutsal yapısının bir kısmı da, höyüğün güney yamacındaki E2 açmasında kazılmıştır (şekil 8). Daha geç birkaç çukur tarafından kısmen tahrip edilmiş olsa da, bu yapının kuzeydoğu taşıyıcı duvarı ile, bütün bir hücre ve ilişkili depo binasına ait en az bir hücre daha ortaya çıkardık. Açmanın kuzeydoğu yarısı çok sayıda *in situ* çanak-çömlek, litik, ve hayvan kemikleri bulunan bir dizi büyük iyi korunmuş dış mekan iş yüzeyinden oluşmaktaydı.⁶

Bu üst üste yüzeyler çok sayıda botanik, faunal, litik, ve seramik örnek sağlamanın yanında son derece üretken mikroarkeolojik örnekler de vermiştir. Bu verilerin ön analizi, çört ve obsidyen buluntu yoğunluğu ile, çört ve obsidyen mikrobuluntular arasında ilginç bir karşılıklık göstermektedir. Bu analiz, çakmaktaşı aletlerin yerel olarak bulunan nehir taşlarından türetildiğine işaret eder. Öte yandan obsidyen, Bingöl ve Nemrut Dağ kaynak bölgelerinin farklı kayalıklarından türetilmiştir. (Makro) obsidyen kalıntılarının büyük bir kısmında, obsidyenin yerleşmeye göreceli olarak işlenmemiş durumda geldiğine işaret eden korteks izleri vardır. En az bir obsidyen ok ucu dahil birkaç buluntu kaydadeğer işçilik ve litik üretim bilgisi gösterse de, litik aletlerin çoğunluğu sistematik olmayan işleme gösterir. Bu da litik grubun büyük kısmının üretiminden uzmanlaşmamış kişilerin sorumlu olduğuna işaret eder (Parker vd. 2006). Çoğu

⁵ Bu gömü, Kenan Tepe'de kazılan toplam Ubeyd dönemi gömü sayısını dokuzaya çıkarmıştır (bkz. Parker vd. 2008 ve 2009. Ayrıca bkz. Hopwood 2008).

⁶ Bu üç yapının içinden ve çevresinden alınan dört karbon örneği M.Ö. 4650 civarında tarihlenmiştir.

parçanın tekrar tekrar işlenmiş olmasından ve şimdiye kadar hiç tüm kesici alet çekirdeğinin görülememesinden, litik aletleri yapanların bulabildikleri her obsidyen parçasını kullandıkları da anlaşılmaktadır. Litik aletler çeşitli evsel aktivitelerde kullanılmaktaydı. Silika cilalı bir kaç parça, bu kesicilerin silika bakımından zengin bitkisel malzemeleri kesmek için kullanıldığına işaret ederken; delici, yüzücü, ve kesici aletler dokuma üretimi, hayvan postu işleme ve/veya yiyecek hazırlama göstergesi olabilir. Son olarak, yukarıda tartışılan yanmış Ubeyd evi ile, E2 açmasında ortaya çıkarılan kontekstler arasında hammadde, oran ve teknoloji açılarından farklar görülmektedir. Bu farkların kronolojik mi olduğu, yoksa farklı erişim mi yansıttığı bu noktada hala spekülasyon konusudur. Tek bir materyal kalıntı kategorisinin ana hatlarıyla bu kısaca tartışması, Kenan Tepe'de ortaya çıkarılan materyal kültürün kuzey Mezopotamya'da Ubeyd döneminin tasviri ve yorumlanması için çok önemli olacağını açıkça göstermektedir. Ancak, inaniyorum ki, Kenan Tepe'deki araştırmaların katkısı bundan daha fazla olacaktır.

Kenan Tepe'den Ubeyd Verilerinin Önemi: Ön Asya'da bu erken döneme (yak. M.Ö. 4500) ait çok az sayıda bozulmamış yapı kazıldığı göz önüne alındığında, Kenan Tepe'de ortaya çıkarılan Ubeyd dönemi kalıntılarının önemi küçümsenemez. Dahası, bu döneme ait verilerin çoğu onlarca yıl önceki kazılarda elde edilmiş olduğundan, yayımlanmış raporlarda faunal, botanik ve osteolojik veriler gibi veri kategorileri bulunmamaktadır.

Roaf (1984)'a karşı olarak Akkermans Irak'ta kazılan en yaygın Ubeyd mimari tipi olan tripartite (üç bölümlü) ev planının Ubeyd dönemi mimarisinde standart olmadığını ileri sürmüştür (Akkermans 1989). Kenan Tepe'de ortaya çıkarılan mimari bu varsayımı desteklese de, Yukarı Dicle Arkeolojik Projesi (UTARP) üyeleri bu soruna başka bir yönden yaklaşmaktadır. Seramik gruplarındaki benzerliklerin mimari, gömü adetleri, litik gruplar, geçim şemaları gibi diğer materyal kalıntı kategorilerindeki benzerliklerle paralel olacağını varsaymaktansa, bunlara ayrı, bağımsız şemaları olan materyal kültür özellikleri olarak bakmaktayız. Michael Mann'ın (1986) toplumsal gücün, çakışan toplumsal ağların oluşturduğu yapı iskelesinin üzerine kurulduğu fikrini izleyerek, materyal kültürü bu toplumsal ağlar içerisinde yer alan toplumsal faaliyetin bir ifadesi olarak görmekteyiz. Bu açıdan bakıldığında, kazdığımız arkeolojik "kültürler" birörnek yekpare varlıklar olarak görülmemelidir. Bu mantığı izlersek, her topluluk "kültür" dediğimiz yekpare bir varlığın bir

parçası değil; toplumsal ilişkiler örgüsü içinde benzersiz birer düğümdür. Dolayısıyla, örneğin konutsal mimari şemasının diğer materyal kültür kategorileri şemalarıyla benzer ya da aynı olmasını beklemeyiz. Bu model üç şey sağlar. Birincisi, materyal kültüre bakışımızı ters yüz eder. Yukarıdan aşağı, daha büyük “kültür”den, o kültürün içindeki tek bir topluluğa bakmaktansa; burada Kenan Tepe örneğinde “kültür”e aşağıdan yukarıya doğru, her yerleşmenin dinamik bir toplumsal ağ içerisinde yaşamış eşsiz bir topluluğun materyal kalıntılarını temsil ettiği açıdan bakmaktayız. İkincisi olarak bu model, her materyal kültür kategorisine kendi başına, ayrı olarak bakmaya zorlar. Bir topluluğun üyelerinin, yekpare bir “kültür”ün -buradaki örnekte Ubeyd kültürünün- belli yönlerini benimseyip benimsememesi, o topluluğun toplumsal ağlara nasıl uyduğu, hangi ekolojik, toplumsal ve ideolojik koşullar içinde bulunduğu gibi bir dizi etkene bağlıdır. Üçüncüsü bu model, bölgeler arası etkileşime yalnızca çeşitli topluluklardan seçkinleri bağlayan tek bir ağ olarak değil (Shortman 1989. Ayrıca bkz Shortman ve Urban 1992’deki makaleler), toplulukların çeşitli üyelerini çeşitli yollardan birbirine bağıntılayan, birbiriyle çakışan, farklı toplumsal, ekonomik, politik ve ideolojik ağlardan oluşan bir doku olarak bakmaya zorlar.

Kenan Tepe’de Geç Kalkolitik Dönem

Kenan Tepe’de Geç Kalkolitik Araştırmaların Teorik Odağı: Uruk Mezopotamya’sı, karmaşık toplumların ortaya çıkışı ile ilgilenen arkeolog ve tarihçiler için kilit bir konumdadır. Bu önemli dönem üzerine bir literatür taraması yapıldığında, Mezopotamya’da Geç Kalkolitik (ya da Uruk) dönemi (yak. M.Ö. 3800-2900) toplumlarındaki toplumsal değişimin ölçeği etkileyicidir. Coğu temel doğal kaynağın günümüz Irak’ındaki aşağı Mezopotamya ile, Mesopotamya’yı çevreleyen, günümüz İran ve Türkiye’sinin dağlık bölgelerindeki dağılımlarındaki ikilik, pek çok bilimcinin bölgeler arası değiş-tokuşun erken Mezopotamya uygarlığının yapısal bir ögesi olduğunu öne sürmesine yol açmıştır. Bu bilimciler, güney Mezopotamya’nın buluntu gruplarını, mimari tarzlarını ve muhasebe adetlerini Mezopotamya periferisine getiren Uruk Yayılımı denen olayı, Mezopotamya periferisinde karmaşıklığı yaratan kritik bir değişken olarak görür (Algaze 1989a, 1993a, 1993b, 2001; Kohl 1987, 1989; Weiss ve Young 1975). Uzak mesafeli ticaret ve kültürler arası etkileşimi vurgulayan bu tür global yönelimli araştırmalar, Mezopotamya kültürünün

öncelleri hakkındaki bugünkü anlayışımıza çok büyük katkı sağlamıştır. Ancak, iki temel sorun Mezopotamya tarihinin bu kilit dönemini yeterli biçimde karakterize etme yetimizi kısıtlamaktadır.

Birincisi, makro analize yapılan vurgu ya da periferide merkezin baskınlığına odaklanma, bu bölgeler arası süreçlerin yerel düzeyde toplulukları nasıl etkilediği, ve buradaki insanlarca nasıl müzakere edildiği üzerinde yeterince durmaz (Pollock 1992). Genelleştirilmiş “büyük resim” modellerinin peşindeki bu tür çalışmalar, yerel toplulukları yaşamlarını “idare” ediyor görülen daha büyük bölgeler-üstü süreçler içindeki pasif muhataplar olarak ele alabilmektedir. Hem güney Mezopotamya’da devlet düzeyinde varlıkların doğuşu, hem de Uruk bölgeler-arası ağının gelişim, zirve ve çöküşünün, kuzey Mezopotamya ve Anadolu’da Uruk kolonicileri ya da tacirleri ile doğrudan temas içindeki toplumları etkilediği kesindir. Uruk anayurdunun sakinleri tarafından aranan hammaddelerin bol olduğu güneydoğu Anadolu’daki yerli topluluklar, dışardan etkilere çeşitli yollarla karşılık vermiştir. Etkileşim şekillerinden biri, kazıların yerel bir Geç Kalkolitik yerleşmenin ortasında bir Uruk alanını ortaya serdiği Hacinebi’de belgelenmiştir (Stein 1998; 1999a; 1999b; 2001; 2002; Stein vd. 1996). Stein’in Hacinebi’deki çalışmalarının (özellikle Stein 1999a) işaret ettikleri arasında, Uruk takas sisteminin başta inanıldığı kadar asimetrik olmayabileceği bulunmaktadır (fakat, alternative görüşler için bkz. Algaze 2001 ve Matthews 2003). Bu araştırmanın Uruk tartışmasına önemli bir bakış açısı eklediği açıktır. Ancak, Hacinebi sonuçları otomatik olarak bütün yerel topluluklarını temsil ediyor diye düşünülmemelidir. Eldeki veriler, Uruk kolonilerine ya da alanlarına yuva *olmamış* olan yerel Geç Kalkolitik toplulukların çoğunun Uruk yayılımından nasıl etkilendiklerini göstermemektedir (Algaze 2001). Kenan Tepe’deki kazılar tam da böyle bir yerleşmeyi ortaya çıkarmıştır.

İkincisi, son zamanlardaki çalışmalar Mezopotamya periferisindeki Geç Kalkolitik toplulukların, Geç Kalkolitik 3-4’te güney Mezopotamyalı tüccar/kolonicilerle temaslarından *önce*, Geç Kalkolitik 2’de bir derece toplumsal karmaşıklığa ulaşmış olduğunu göstermiş olsa da (Rothman 2001; Frangipane 1993, 1997; Oates ve Oates 1997; Stein 1998, 1999a; 1999b; Schwartz 2001), güney Mezopotamya’da devlet düzeyinde toplumların yükselişinden önceki kritik oluşum dönemi (Geç Kalkolitik 1 ya da son Ubeyd [Rothman 2001:9]) hala yeterince çalışılmamıştır. Dolayısıyla, artık Mezopotamya periferisinde ekonomik, politik, ve ideolojik

entegrasyona yol açan süreçlerin Uruk bölgesel ağının kurulmasından önce harekete geçmiş olabileceğini gösteren bazı veriler varsa da, bilimciler nadiren özellikle bu süreçlerin arkasındaki mekanizmaları belgelemek üzere yola çıkmaktadır (fakat bkz Frangipane 1993; 1997; Stein 2001). Kenan Tepe'deki Son Ubeyd kalıntılarının çalışılmasının bu sorunu ele almaya yardımcı olacağı kesindir.

Kenan Tepe'den Geç Kalkolitik Verilerinin Kısa Özeti: Geç Kalkolitik dönem boyunca Kenan Tepe yerleşmesi büyüyerek yaklaşık dört hektarlık bir köye dönüşmüştür (Foster 2009; Parker vd. 2006; Parker ve Dodd 2005). Kenan Tepe'nin aşağı şehrindeki kazılar, Geç Kalkolitik'in (son Ubeyd [GK 1] dahil) en az dört evresine tarihlenen konutsal hanelerle üretim tesisleri ortaya çıkarmıştır. Geç Kalkolitik kalıntılar Kenan Tepe'nin ana höyüğünde de bol miktarda bulunmuştur (Foster 2009; Parker vd. 2006). Hem aşağı şehirdeki, hem de höyük üzerindeki konutsal kontekstler, bazıları 2 metreye kadar çaplı piroteknik kurulumlar ve kaydadeğer kül depozitleriyle karakterize olmaktadır. Bu veriler, Geç Kalkolitik dönemde Kenan Tepe'nin F alanında bir şekilde ateş kullanılmasını gerektiren bir ürünün büyük ölçekli bir üretim yeri olduğunu gösterir. Bu fırınların birinin içinde (muhtemelen fırın kullanımdan düştükten sonra) birikmiş olan molozdan çıkan arkeobotanik kalıntılar, kömürleşmiş çeşitli ağaç türlerinden odun ya da odun kömürünün Geç Kalkolitik boyunca baskın yakıt olduğuna işaret eder. Belki de en önemlisi, F alanından gelen seramiklerin analizinin karakteristik "Uruk" tarzı seramiklerden hiçbirini göstermemiş olmasıdır. Bunun yerine, seramik grubu tamamen yerel tatta görülmektedir (çizimler için bkz Parker ve Dodd 2003).

Kenan Tepe kazıları "Uruk Yayılımı" öncesi, sırası ve sonrasına yayılan bir dizi konutsal yapıdan (mikroarkeolojik örnekler de dahil) her buluntu kategorisinden bol bol örnek edinmemize olanak vermiştir. Ayrıca UTARP ekip üyeleri, yerleşmenin iki çok ayrı alanında (basamaklı açmada A2 ve A8 açmaları ile C5 açmasında) iki masif sur/istinat duvarını da ortaya çıkarmıştır (şekil 9 ve 10). Uzaktan algılama çalışmaları bu duvarların Geç Kalkolitik dönemin sonunda (GK 5'te), yerleşmeyi çevreleyecek şekilde inşa edildiği teorisini desteklemektedir (şekil 11 a ve 11b).⁷ Bu duvarlar, hafif farklı renklerde en az dört farklı çeşit kerpiçten ve büyük taşlardan yapılmış

⁷ Karbon-14 analizi bu duvarların Geç Kalkolitik 5'te inşa edildiğini göstermektedir (Rothman 2001:9 [tartışma için Parker vd. 2003])

temellerle inşa edilmiştir. Kazı sırasında duvar yüzeylerinde herhangi bir sıva ya da dış kaplama izine rastlanmamıştır; dolayısıyla renk çeşitliliği eski dönemlerde muhtemelen görünür durumdaydı. Bu kerpiçlerin mimari içinde yerleştirilmesinde desen ayırd edememekle birlikte, değişen renklerin kullanılması estetik tercih ya da birden fazla kil kaynağı kullanan iş gruplarını yansıtır olabilir. Alternatif olarak, eğer bu duvarlar zorunlu emek ve malzemelerle yapıldıysa, bu çeşitliliğin farklı kil kaynakları kullanan bağlı yerleşmelerin vergi ödemelerini yansıtır da olabilir.

Kenan Tepe'den Geç Kalkolitik Verilerin Önemi: Kenan Tepe'den gelen verilerin Geç Kalkolitik anlayışımızı çarpıcı şekilde etkileme potansiyeli vardır. Kenan Tepe'deki araştırmalar, güneydoğu Anadolu'da Uruk bölgesel ağının kurulmasından önce güneydoğu Anadolu'da ekonomik, politik, ve ideolojik entegrasyonun boyutunun tanımlanmasını, ve Uruk Yayılımının Mezopotamya periferisindeki yerli Geç Kalkolitik topluluklar üzerindeki etkilerini daha iyi anlamayı amaçlamaktadır. Kenan Tepe'deki Geç Kalkolitik kalıntıların bu kısa özeti, Kenan Tepe malzemelerinin yayımlanmasının "Uruk Olgusu" üzerinde devam eden tartışmalara (Collins 2000) yapacağı çeşitli katkıları tasvir etmek üzere verilmektedir. Birincisi, arkeolojik kayıtlar Kenan Tepe'nin herhangi bir Uruk alanına ya da kolonisine yuva *olmadığına* işaret etmektedir; dolayısıyla buradaki araştırmalar bu dönemin yorumlanması için tamamen yeni bir veri kategorisi ortaya koymaktadır. İkincisi, Kenan Tepe yerleşmesi Uruk Olgusu döneminden *önce* önemli derecede karmaşıklık ve bölgesel bağlantıya erişmiştir. Kenan Tepe'nin Geç Kalkolitik döneminin yayımlanması, dönemin yorumlanmasında giderek artan, yerli ve dış güçleri birbirine bağlayan literatüre (örneğin Stein 1999, 2001; Frangipani 1997, 2001) katkı sağlayacaktır. Üçüncüsü, Uruk takas sistemlerinin geri çekilmesinin kaydadeğer yerleşim kesintilerine yol açmış olması gerektiği düşünülen Geç Kalkolitik sonunda (Algaze 1993), Kenan Tepe kaydadeğer bir merkezleşmeye tanık olmuştur. Dolayısıyla bu verilerin yayımlanması Uruk Yayılımının izleyen dönem üzerindeki araştırmalara katkı sağlayacaktır.

Kenan Tepe'de Orta Tunç Çağı

Kenan Tepe'deki Orta Tunç Çağı Araştırmalarının Teorik Odağı: Yukarı Dicle Vadisinin ilk yüzey araştırmalarında (Algaze 1989b; Algaze vd. 1991), Türkiye'nin bu kısmının

Orta Tunç Çağı'nda seyrek nüfuslu olduğunu işaret edecek şekilde, hiç Orta Tunç yerleşmesi tespit edilmemiştir. Bu teori biraz sürpriz olmuştu, çünkü modern Türkiye'nin en güneydoğu köşesindeki Cizre Ovası (Algaze vd. 1991; Parker 2001), Suriye'nin Habur Ovası (Meijer 1986; Stein ve Wattenmaker 1990), kuzey Irak'ta Sincar Ovası (Wilkinson 1990; Wilkinson ve Tucker 1995), ve Yukarı Fırat Havzası (Algaze vd. 1994) da dahil olmak üzere yukarı Mezopotamya'nın diğer yerlerinde erken ikinci binyıl çok parlak bir dönemdir. Bu durum, yüzey araştırmasının raporunun yazarlarını, "Dicle havzasının bu bölgesi ya başka yerlerde tasdik edilen Orta Tunç Çağı gelişmelerini tamamen atlamıştır; ya da daha büyük olasılıkla, bu bölge şimdiye kadar rapor edilmemiş ve tanınmayan buluntu gruplarıyla karakterize olmaktadır" (Algaze vd. 1991: 183) sonucuna yöneltmiştir. Kenan Tepe'deki kazılar, erken ikinci binyılda Yukarı Dicle Nehri bölgesinin ne kuzey Suriye'nin Habur mal gruplarıyla, ne de Orta Anadolu'nun tekrenkli mallarıyla temsil edilmediğini göstererek ikinci varsayımı tasdik etmiştir. Bu dönemde Yukarı Dicle Nehri bölgesinde bunlar yerine "*red brown wash ware*" (kızıl-kahve boya astarlı) denilen gruplarla temsil edilmektedir (şekil 12. Laneri vd. 2006; Matney vd. 2003; Parker ve Dodd 2003; Parker ve Foster 2009). Bu karakteristik yüzey işlemleri formlar ve mallar Kenan Tepe'de daha önce tutarlı bir grup olarak belgelenmemiş, hatta tanınmamış daha geniş bir buluntu grubu kontekstinde bulunmaktadır.⁸

Kenan Tepe'den Orta Tunç Çağı Verilerinin Kısa Özeti: Erken ikinci binyıla tarihlenen iyi korunmuş tabakalar Kenan Tepe'nin ana höyüğünün her iki yanında (C ve D alanları, şekil 3) bulunmuştur (Bu malzemelerin tam tartışması için bkz Parker ve Dodd 2003). C2 ve D4 açmalarında ortaya çıkarılan kalıntıların ilk değerlendirmesi, Kenan Tepe'nin bu dönem boyunca göreceli olarak sofistike bir yerleşime yuva olduğuna işaret etmektedir. Mimari kalıntılar arasında iyi inşa edilmiş taş yapılar vardır. C alanı örneğinde bu yapılar konutsal karakterli görünmektedirler, D alanında ortaya çıkarılan yapılar ise binalar ve büyük bir piroteknik tesisin arasından geçen bir sokağın kalıntıları olarak görünmektedir (şekil 13 ve 14). C alanında birkaç cüraf çukuru ve metal işleme alanı da ortaya çıkarılmıştır. Bu verilerin analizi hala devam etmekle birlikte, güvenilir ikinci binyıl kontekstlerinde bakır, tunç, ve kurşun kalıntıları bulunmuştur. Kenan

⁸ C2 açmasındaki üç farklı kontekstten alınan karbon örnekleri M.Ö. ikinci binyılın ilk yarısında birbirine çok yakın tarihler vermiştir (bkz. Parker ve Dodd 2003).

Tepe'de çoklu lokasyonlarda bulunan metal odaklı işleme belirtileri arasında, (belki de cüruflardan kalay filizlerini çıkartmak için) kaydadeğer öğütme izleri bulunmaktadır. Analizimiz bakır, düşük kalaylı tunç, ve kurşun buluntuların höyüğü hem batı hem de doğu tarafında kullanıldığını ya da imal edildiğini göstermektedir.

Kenan Tepe'den Orta Tunç Çağı Verilerinin Önemi: Kenan Tepe'den şimdiye kadar analiz edilen veriler metaller, şarap ve tahılın (ya da belki biranın) Kenan Tepe'nin Orta Tunç Çağı ekonomisinin ayrılmaz bir parçası olduğuna işaret etmektedir. Aslıhan Yener (2000), Mezopotamya ve Anadolu'nun tarihinde metal endüstrisinin önemini göstermiştir. Cevherin işlenmesi çok büyük miktarda yakıt (her bir ton cevher için iki üç kat tonajda odun ya da odun kömürü) gerektirdiğinden, Yener tedarik bölgelerinin yakınlarındaki yakıt kaynaklarına erişimi bulunan aracı işleme yerleşmelerinin bölgesel ekonomilerde temel rol oynadığı çok kademeli bir metal üretim sistemi görmektedir. Kenan Tepe'nin Dicle Nehri'nin kıyısındaki konumu büyük hacimli ürünlerin nakliyesini kolaylaştırmış olmalıdır. Metal endüstrisi bölgelerarası etkileşimi iteklerken, şarap ve tahıl gibi başka ürünler ikincil takas malları olarak rol oynamış olabilir. Eğer Kenan Tepe gibi yerleşmeler bölgesel takas sistemlerinde böyle bir rol oynadıysa, böyle yerleşmelerin materyal kültürünün karışık ya da melez şekiller almış olabileceğini tahayyül etmek zor değildir. Güneydoğu Anadolu'nun bu bölgesinin ekonomik sömürsünde politik güçlerin bir rol oynayıp oynamadığını söylemek şu an için mümkün değildir. Ancak tarihlenmiş seramik paralelleri ve Karbon 14 testleri, Dicle Nehri bölgesiyle kuzey Mezopotamya (ve belki başka bölgelerle de) arasındaki etkileşimin kuzey Mezopotamya'daki önemli politik gelişmelerle çakıştığına işaret etmektedir.

Kenan Tepe'den Orta Tunç Çağı malzemelerinin yayımlanması ilkönce ve en önemlisi Yukarı Dicle nehri bölgesinin son zamanlarda tanımlanmış Orta Tunç Çağı materyal kültürünün karakterize edilmesine önemli katkı sağlayacaktır. Ayrıca, bu kalıntıların yayımlanmasının bu dönemdeki bölgelerarası etkileşim üzerine çoğunlukla metinlere dayalı çalışmalara arkeolojik verilerle katkı sağlayacağını umuyorum.

Sonuç

Bu kısa tartışma Kenan Tepe'deki Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi kazılarının hem Orta Doğu'nun tehdit altındaki kültürel tarihin rekonstrüksiyonu, hem de halen eski Ön Asya arkeolojisi, tarihi ve kültürü üzerine çalışmaların karşısındaki üç önemli teorik sorunun kurgulanması ya da yeniden yorumlanması için değerli veriler üretmiştir.

Şekil 1: Yukarı Dicle Nehri vadisinin ve Kenan Tepe'nin konumunu gösteren Orta Doğu haritası.

Şekil 2: Kenan Tepe'den bir görüntü, ön planda Dicle Nehri.

Şekil 3: Kenan Tepe'nin kazı alanlarını ve açmaların konumlarını gösteren topoğrafik haritası.

Şekil 4: D4 açmasında Ubeyd dönemi (2. Evre) "yanmış ev" in odalarından birinin çöküntü tabakası kaldırıldıktan sonraki görünümü. Yapı güney, güneydoğu ve doğuya doğru komşu açmalarda devam etmektedir.

Şekil 5: D8 açmasındaki Ubeyd depo yapısının planı ve görünüşü. Üstteki resimde daha bütün bir plan vermek üzere D5 ve D8 açmalarının planları birleştirilmiştir. Alttaki resim D8 açmasının kazısı sırasında çekilmiş (kuzeye bakan) bir fotoğrafıdır. Bu hücre planlı yapı yanmış evle doğrudan ilişkilidir (yanmış evin en doğu duvarı bu resmin solunda konumludur).

Şekil 6: D5 açmasındaki Ubeyd yapısının görünüşü (güneye bakış). Bu fotoğrafta görülen dış yüzey çeşitli kategorilerden *in situ* buluntular vermiş, özellikle üretken bir alandır. Bu açmadaki duvarlar şekil 4 ve 5'te gösterilen yanmış ev ve hücre planlı depo yapıya bağlanmaktadır.

Şekil 7: 2b evresi depo yapısının planı ve görünüşü. Yukarıdaki resim D8 ve D10 açmalarını birleştiren genel plan; aşağıdaki resim ise D8 ve D10 açmalarının fotoğrafıdır (kuzeye doğru bakış). Yine, bu yapı en doğu duvarı açmanın sol uzak köşesinde görülen yanmış eve bitişiktir.

Şekil 8: E2 açmasında ortaya çıkarılan Ubeyd yapısının bir kısmının planı.

Şekil 9: Kenan Tepe'de bulunan Geç Kalkolitik sur/istinat duvarlarının görünüşü. Bu resim duvarın taş temellerini göstermektedir; ancak kerpiç üstyapının bir kısmı da profilde (etiketli) görünmektedir.

Şekil 10: Kenan Tepe'de bulunan Geç Kalkolitik diğer bir sur/istinat duvarlarının görünüşü. Bir önceki fotoğrafta olduğu gibi, bu resim de duvarın taş temellerini göstermektedir. Ayrıca, kerpiç üstyapının bir kısmı da profilde (etiketli) görünmektedir.

Şekil 11a: Kenan Tepe C alanının uzaktan algılama haritası.

Şekil 11b: Kenan Tepe C alanının istinat/sur duvarlarının hatları siyahla işaretlenmiş uzaktan algılama haritası. Birkaç test açması bu duvarların Geç Kalkolitik dönemin sonuna tarihlendiğini tasdik etmiştir. Bu duvarların inşası A alanındaki basamaklı açmamızda ortaya çıkarılan duvarları ile aynıdır (şekil 8 ve 9).

Şekil 12: Kenan Tepe'den "Red-Brown Wash Ware" (kızıl-kahve boya astarlı) seramiklerinden örnekler. Bu grup yakın zamana kadar fiilen bilinmemekteydi.

Şekil 13: D5 açmasındaki Orta Tunç Çağı sokak ile komşu yapının plan ve görünüşü.

Şekil 14: Orta Tunç Çağı piroteknik tesisin (D6 açması) kazısından görünüşü.

Kaynakça:

- Akkermans, P. M. M. G. 1989. "Tradition and Social Change in Northern Mesopotamia during the Later Fifth and Fourth Millennium B.C.," in *Upon this Foundation: The 'Ubaid Reconsidered*. Edited by E. F. Henrickson and I. Thuesen, pp. 339-367. Copenhagen: The Carsten Niebuhr Institute of Ancient Near Eastern Studies.
- Algaze, G. 1989a. Uruk Expansion. *Current Anthropology* 30.5:571-608.
- Algaze, G. 1989b. A New Frontier: First Results of the Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1988. *Journal of Near Eastern Studies* 48(4):241-281.
- Algaze, G. 1993a. *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Algaze, G. 1993b. Expansionary Dynamics of Some Early Pristine States. *American Anthropologist* 95:304-333.
- Algaze, G. 2001. "The Prehistory of Imperialism: The Case of Uruk Period Mesopotamia," in *Uruk Mesopotamia & its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*. Edited by M. S. Rothman, pp. 27-83. Santa Fe: School of American Research Press.
- Algaze, G., R. Breuninger, and J. Knudstad. 1994. The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: Final Report of the Birecik and Carchemish Dam Survey Areas. *Anatolica* XX:1-96.
- Stein, G. J., and P. Wattenmaker. 1990. "The Tell Leilan Regional Survey: Preliminary Report," in *Economy and Settlement on the Near East: Analysis of Ancient Sites and Materials*. Edited by N. Miller, pp. 1-18. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Algaze, G., R. Breuninger, C. Lightfoot, and M. Rosenberg. 1991. The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: A Preliminary Report of the 1989-1990 Seasons. *Anatolica* 17:175-240.

- Beech, M. ve M. al-Husaini. 2005. "Preliminary Report on the Vertebrate Fauna from Site H3, Sabiyah: An Arabian Neolithic, Ubaid Site in Kuwait." In *Archaeozoology of the Near East VI*. Edited by H. Buitenhuis, A.M. Choyke, L. Martin, L. Bartosiewicz and M. Mashkour, pp. 124-138. Groningen: ARC Publications 123.
- Breniquet, C. 1996. *La Disparition de la culture de Halaf: les origines de la culture d'Obaid dans le nordde la Mesopotamie*. Paris: Editions Recherches sur les Civilizations.
- Collins, P. 2000. *The Uruk Pheonomenon: The Role of Social Ideology in the Expansion of the Uruk Culture during the Fourth Millennium BC*. BAR International Series 900. Oxford: Hadrian Books.
- Creekmore, A. 2007. The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): A Summary and Synthesis of the Late Chalcolithic and Early Bronze Age Remains from the First Three Seasons at Kenan Tepe. *Anatolica* 33:75-128.
- Foster, C. P. 2009. Household Archaeology and the Uruk Phenomenon: A Case Study from Kenan Tepe, Turkey. Unpublished Ph.D. disseration, University of California, Berkeley.
- Frangipane, M. 1993. "Local Components in the Development of Centralized Societies on Syro-Anatolian Regions," in *Between the Rivers and Over the Mountains*. Edited by M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, and M. Mellink, pp. 133-161. Roma: Unversita di Roma "La Sapienza".
- Frangipane, M. 1997. "Arslantepe-Malatya: Extenal Factors and Local Components in the Development of an Early State Society," in *Emergence and Change in Early Urban Societies*. Edited by L. Manzanilla, pp. 43-58. New York: Plenum Press.
- Frangipane, M. 2001. "Centralization Processes in Greater Mesopotamia: Uruk "Expansion" as the Climax of Systemic Interactions among Areas of the Greater Mesopotamia Region," in *Uruk Mesopotamia & its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*. Edited by M. Rothman, pp. 307-347. Sante Fe: School of American Research.
- Gourichon, L., ve D. Helmer. 2003. "Preliminary Analysis of the Faunal Remains from Tell Kosak Shamali (Syria): Squares AD5, AE5, AF5, BD6 and BE6.," in *Tell Kosak Shamali, vol II*. Edited by T. Matsutani and Y. Nishiaki , pp. 273-282. Oxford: Oxbow Books.

- Henrickson, E., and I. Thuesen. 1989. "Introduction: the Importance of the 'Ubaid: Transition between Revolutions." Edited by E. Henrickson and I. Thuesen, pp. 11-15. Copenhagen: The Carsten Niebuhr Institute of Ancient Near Eastern Studies.
- Hodder, I. 1989. Writing Archaeology: Site Reports in Context. *Antiquity* 63:268-274.
- Hodder, I. 1999. The Archaeological Process: An Introduction. Oxford: Blackwell.
- Hole, F. 1989. "Patterns of Burial in the Fifth Millennium," in *Upon this Foundation: The 'Ubaid Reconsidered*. Edited by E. F. Henrickson and I. Thuesen, pp. 149-180. Copenhagen: The Carsten Niebuhr Institute of Ancient Near Eastern Studies.
- Hole, F. 2000. "The Prehistory of the Khabur," in *Djéziré et l'Euphrate syriens de la protohistoire à la fin du IIe millénaire av. J.-C: tendances dans l'interprétation historique des données nouvelles*, *Subartu* 7. Edited by O. Rouault and M. Wäfler, pp. 17-27. Leiden: Brepols.
- Hopwood, D. 2008. "The Changing Relationship Between the Living and the Dead: Child Burial at the Site of Kenan Tepe, Turkey," in *Babies Reborn: Infant/Child Burials in Pre- and Protohistory*. Edited by K. Bacvarov, pp. 113-121. Oxford: Archaeopress.
- Huot, J. 1989. "'Ubaidian Villages of Lower Mesopotamia: Permanence and Evolution from 'Ubaid 0 to 'Ubaid 4 as seen from Tell el 'Oueili," in *Upon this Foundation: The 'Ubaid Reconsidered*. Edited by E. F. Henrickson and I. Thuesen, pp. 19-42. Copenhagen: The Carsten Niebuhr Institute of Ancient Near Eastern Studies.
- Jasim, S. A. 1985. *The 'Ubaid Period in Iraq: Recent Excavations in the Hamrin Region*. B.A.R. International Series 267. Oxford: B.A.R.
- Jasim, S. A. 1989. "Structure and Function in an 'Ubaid Village," in *Upon this Foundation: The 'Ubaid Reconsidered*. Edited by E. F. Henrickson and I. Thuesen, pp. 78-90. Copenhagen: The Carsten Niebuhr Institute of Ancient Near Eastern Studies.
- Jones, A. 2002. *Archaeological Theory and Scientific Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kohl, P. 1987. "The Ancient Economy, Transferable Technologies and the Bronze Age World-System: A View From the Northeastern Frontier of the Ancient Near East," in *Centre and*

- Periphery in the Ancient World, New Directions in Archaeology*. Edited by M. Rowlands, M. Larsen, and K. Kristiansen. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kohl, P. 1989. "The Use and Abuse of the World Systems Theory: The Case of the "Pristine" Asian State," in *Archaeological Thought in America*. Edited by C. C. Lamberg-Karlovsky, pp. 218-240. Cambridge: Cambridge University Press.
- Landeri, N. et al. 2006. A Preliminary Report of the Archaeological Excavations at Hirbemerdon Tepe, Southeastern Turkey. *Anatolica* 32:153-188.
- Liverani, M. 2006. *Uruk: The First City*. London: Equinox.
- Mann, M. 1986. *The Sources of Social Power Volume 1: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Matthews, R. 2003. *The Archaeology of Mesopotamia: Theories and Approaches*. London and New York: Routledge.
- Matney, T., et al. 2003. Archaeological Investigations at Ziyaret Tepe - 2002. *Anatolica* 29:175-221.
- Meijer, D. 1986. *A Survey in Northeastern Syria*. Istanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul.
- Nissen, H. 1989. "The Ubaid Period in the Context of the Early History of the Ancient Near East," in *Upon this Foundation: The 'Ubaid Period Reconsidered*. Edited by E. Henrickson and I. Thuesen, pp. 245-255. Copenhagen: The Carsten Niebuhr Institute of Ancient Near Eastern Studies.
- Oates, J., and D. Oates. 1997. An Open Gate: Cities of the Fourth Millennium B.C. (Tel Brak 1997). *Cambridge Archaeological Journal* 7:287-307.
- Parker, B. J. 2001. *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Parker, B. J., and A. Creekmore. 2002. The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): A Final Report from the 1999 Field Season. *Anatolian Studies* 52:19-74.
- Parker, B. J., and C. P. Foster. 2009. "An Overview of the Ceramic Sequence at Kenan Tepe," in *Studies in Honour of Altan Çilingiroglu: A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the*

- Upper Sea*. Edited by H. Sağlatimur, E. Abay, Z. Derin, A. Erden, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M. Baştürk, E. Konakçı. Pp. 505-531. Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Parker, B. J., A. Creekmore, L. S. Dodd, R. Paine, C. Meegan, E. Moseman, M. Abraham, and P. Cobb. 2003. The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): A Preliminary Report from the 2001 Field Season. *Anatolica* 29:103-174.
- Parker, B. J., and L. S. Dodd. 2005. The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): A Preliminary Report from the 2002 Field Season. *Anatolica* 30:69-110.
- Parker, B. J., L. Dodd, A. Creekmore, E. Healey, and C. Painter. 2006. The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): A Preliminary Report from the 2003 and 2004 Field Seasons. *Anatolica* 32:71-151.
- Parker, B. J., C. P. Foster, J. Henecke, M. Hopwood, D. Hopwood, A. Demirergi, and M. Eppihimer. 2008. Preliminary Report from the 2005-2006 Field Seasons at Kenan Tepe. *Anatolica* 34:103-176.
- Parker, B. J., C. P. Foster, K. Nicoll, J. R. Kennedy, P. Graham, A. Smith, D. E. Hopwood, M. Hopwood, K. Butler, E. Healey, M. B. Uzel, and R. Jensen. 2009. The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): A Preliminary Report from the 2007 and 2008 Field Seasons at Kenan Tepe. *Anatolica* 35:85-152.
- Pollock, S. 1992. Bureaucrats and Managers, Peasants, Imperialists and Traders: Research on the Uruk and Jemdet Nasr Periods in Mesopotamia. *Journal of World Prehistory* 6:297-336.
- Pollock, S. Forthcoming. "Decolonizing Archaeology: Political Economy and Archaeological Practice in the Middle East," in *Filtering the Past, Building the Future: Archaeology, Tradition and Politics in the Middle East*. Edited Ran Boytner, Lynn Dodd and Bradley J. Parker. University of Arizona Press.
- Roaf, M. 1982. "The Hamrin Sites," in *Fifty Years of Mesopotamian Discovery: The Work of the British School of Archaeology in Iraq 1932-1982*. Edited by J. Curtis, pp. 40-47. London: British School of Archaeology in Iraq.

- Roaf, M. 1989. "Ubaid Social Organization and Social Activities as seen from Tell Madhhur," in *Upon this Foundation: The 'Ubaid Reconsidered*. Edited by E. Henrickson and I. Thuesen, pp. 91-146. Copenhagen: The Carsten Niebuhr Institute of Ancient Near Eastern Studies.
- Roaf, M. 1984. Ubaid Houses and Temples. *Sumer* 43:80-90.
- Rothman, M. S. 2001. "The Local and the Regional: An Introduction," in *Uruk Mesopotamia & its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*. Edited by M. S. Rothman, pp. 3-26. Sante Fe: School of American Research Press.
- Schortman, E., and P. Urban. Editors. 1992. *Resources, Power and Interregional Interaction*. New York: Plenum Press.
- Schwartz, G. M. 2001. "Syria and the Uruk Expansion," in *Uruk Mesopotamia and its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*. Edited by M. S. Rothman, pp. 233-264. Santa Fe: School of American Research Press.
- Shortman, E. 1989. Interregional Interaction in Prehistory: The Need for a New Perspective. *American Antiquity* 54:52-65.
- Stein, G. 1998. "World System Theory and Alternative Modes of Interaction in the Archaeology of Culture Contact," in *Studies in Culture Contact: Interaction, Culture Change and Archaeology, Occasional Paper No. 25*. Edited by J. Cusick, pp. 220-255. Carbondale: Center for Archaeological Investigations.
- Stein, G. 1999a. *Rethinking World-Systems: Diasporas, Colonies, and Interaction in Uruk Mesopotamia*. Tucson: The University of Arizona Press.
- Stein, G. J. 2001. "Indigenous Social Complexity at Hac-nebi (Turkey) and the Organization of Uruk Colonial Contact," in *Uruk Mesopotamia and its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*. Edited by M. S. Rothman, pp. 265-305. Sante Fe: School of American Research Press.
- Stein, G. 2002. "Colonies Without Colonialism: A Trade Diaspora Model of Fourth Millennium B.C. Mesopotamian Enclaves in Anatolia," in *The Archaeology of Colonialism*. Edited by C. L. Lyons and J. K. Papadopoulos. Los Angeles: Getty Research Institute.

- Stein, G. J. Editor. 1999b. *The Uruk Expansion: Northern Perspectives from Hacinebi, Hassek Höyük, and Gawra*. Vol. 25(1). *Paléorient*.
- Stein, G. J., R. Bernbeck, C. Coursey, A. McMahon, N. F. Miller, A. Misir, J. Nicola, H. Pittman, S. Pollock, and H. Wright. 1996. Uruk Colonial Expansion and Mesopotamian Communities: An Interim Report on the 1992-93 Excavations at Hacinebi, Turkey. *American Journal of Archaeology* 100:205-260.
- Stein, G. J., and P. Wattenmaker. 1990. "The Tell Leilan Regional Survey: Preliminary Report," in *Economy and Settlement on the Near East: Analysis of Ancient Sites and Materials*. Edited by N. Miller, pp. 1-18. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Thuesen, I. 2000. "Ubaid Expansion in the Khabur - New Evidence from Tell Mashnaqa," in *Djéziré et l'Euphrate syriens de la protohistoire à la fin du IIe millénaire av. J.-C.: tendances dans l'interprétation historique des données nouvelles, Subartu 7*. Edited by O. Rouault and M. Wäfler, pp. 71-79. Leiden: Brepols.
- Tilley, C. 1989. Excavation as Theatre. *Antiquity* 63:275-280.
- Ur, J., P. Karsgaard, and J. Oates. 2007. Early Urban Development in the Near East. *Science* 317:1188.
- Weiss, H., and T. C. Young. 1975. The Merchants of Susa: Godin V and Plateau-Lowland Relations in the Late Fourth Millennium B.C. *Iran*:1-17.
- Wilkinson, T. J. 1990. The Development of Settlement in the North Jazira Between the 7th and 1st Millennia BC. *Iraq* 52:49-62.
- Wilkinson, T. J., and D. J. Tucker. 1995. *Settlement Development in the North Jazira, Iraq: A Study of the Archaeological Landscape. Iraq Archaeological Reports 3*. Baghdad: British School of Archaeology in Iraq.
- Yener, A. 2000. *The Domestication of Metals: The Rise of Complex Metal Industries in Anatolia*. Leiden: Brill.
- Zeder, M. 1995. The Archaeobiology of the Khabur Basin. *Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies* 29:21-32.